

Världsarvet Södra Öland

År 2020 firade Södra Ölands odlingslandskap 20 år på Unescos världsarvslista och då uppmärksammades byarna i världsarvet lite extra.

Länsstyrelsen i Kalmar län beviljade 135 000 kronor till Mörbylånga kommun och Ölands hembygdsförbund för en utställning om världsarvets byar. Utställningen, som är producerad av Byggkult, visades på Ölands museum Himmelsberga under sommaren 2020. Nedan följer en sammanställning av utställningens texter.

BYARNA I VÄRLDSARVET

Radbyn - En 700-årig historia

På en resa genom södra Ölands odlingslandskap kan man se de många långsträckta, tätbebyggda byarna. Som pärlor på en tråd ligger gårdarna uppradade längs landsvägen. Byformen kallas för radby, som motsats till klungbyn, där gårdarna ligger mer utspridda. Radbyarna var under medeltiden vanliga i hela östra Sverige, men är numera sällsynta på många håll. Dock inte på Öland, runt tvåhundra av öns drygt trehundra byar är radbyar.

Landskapets förutsättningar

I årtusenden har människor och boskap format naturen som ger det sydöländska odlingslandskapet sin särskilda prägel. Kalkstenen och det varma, torra klimatet har satt gränser för hur ölänningarna har kunnat använda sitt landskap. Landskapets centrum utgörs av det jordfattiga alvaret. Mot öster och väster avgränsas alvaret av de gamla strandvallarna, de så kallade landborgarna.

Mellan västra landborgerna och sundet ligger Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Bebyggelsen ligger vid landborgsbranten och längs Littorinavallen närmare kusten. Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. Alvaret och sjömarkerna har sedan århundraden används som betesmark. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Radbyarnas ursprung

Redan på 200-talet var södra Öland tätbebyggt. Bebyggelsen bestod av utspridda gårdar som bildade oregelbundna byar. Befolkningen ägnade sig i stort sett åt boskapsskötsel och fiske och det lilla jordbruk som bedrevs krävde ingen större effektivisering.

Med kristendomens genombrott på 1100- och 1200-talet förändrade sig samhället. Kyrkan och kungamakten växte sig allt starkare och samtidigt blev jorden en handelsvara. Maktavarna gav nu sina underlydande jord och förväntade sig i gengäld trohet. Bönderna som brukade jorden blev skattepliktiga. Ju större avkastning åkermarken gav, desto mer skatt skulle gården betala.

De stora kyrkliga och världsliga jordägarna gjorde allt för att öka avkastningen på sina gods. Byarna skulle därför inte längre ligga på åkerjord. I mitten av 1200-talet började man flytta de gamla byarna till nya utstakade bytomter som låg i utkanten av odlingsmarken. De nya byarna anlades i enlighet med tidens lagstiftning, den så kallade Östgötalagen, som föreskrev att gårdarna skulle placeras nära varandra i en lång rad längs vägen. Radbyn var född.

Den delade marken

Inägor och utmarker

Den öländska byn ligger så gott som alltid mellan den odlade jorden och den betade marken. Den odlade jorden består av åker och äng och kallas för inägor eller gärde. Utanför gårdet ligger utmarken, det vill säga främst alvarmarkerna och sjömarkerna. Fram till utmarksdelningen 1801 ägdes utmarken av kronan. Bönderna fick dock nyttja marken som bete åt djuren. Till skillnad från idag var betesmarkerna förr i tiden inte stängslade. För att hålla boskap och vilddjur borta från odlingarna, skyddades åkrar och ängar därför i ett gemensamt gärde. Hägnaderna på Öland har under alla tider byggts av sten och många stenmurar mellan byarnas inägor och utmarken är desamma som på 1300-talet.

I det medeltida jordbruket hade varje bonde i byn en del i varje åkerstycke. På så sätt hade var och en del i den bättre jorden såväl som i den sämre. Bredden på tegnen motsvarade bondens andel i byn, som i sin tur motsvarade tomtens bredd längs bygatan. Tegarna var normalt smala och kunde inte brukas var för sig. Allt brukande måste därför ske gemensamt och man behövde även enas om vad man skulle odla.

Enskifte och laga skifte

För att effektivisera jordbruket genomfördes i Sverige under 1700- och 1800-talet flera större jordreformer. Reformerna gick ut på att slå samman tegar så att varje bonde fick ett fåtal sammanhängande åkrar. Bönderna blev då oberoende av varandra och kunde bruka jorden var för sig, utan att behöva enas med andra.

I idealfallet försökte man samla varje bondes mark på en plats. På många håll i landet flyttade bönderna dessutom med sina gårdar ut från byarna till sina nya sammanhängande ägor. Därför ligger gårdarna på många håll i Sverige utspridda i landskapet istället för samlade i byar.

Till skillnad från fastlandet och norra Öland var det på södra Öland inte möjligt att samla en gårds mark på en plats. På södra Öland genomfördes skiftesreformerna därför aldrig på samma radikala vis som på andra håll i landet. Varje gård fick istället en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. Gårdarnas olika skiften låg alltså fortfarande utspridda i landskapet. Men varje bonde ansvarade nu för sitt eget jordbruk. De murar som idag avgränsar åkerskiften inom byarna är ett resultat av skiftesreformerna.

Bebyggelsen i de öländska byarna berördes inte av skiftesreformerna. Gårdarna fick ligga kvar på samma tomt som tidigare. Det fanns helt enkelt ingen plats dit gårdarna skulle kunna flyttas. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt.

Den kringbyggda gården

Hemmansklyvning

Pesten 1710–1711 slog hårt mot öläningarna. Befolkningen minskades med en tredjedel, men efter pesten ökade folkmängden hastigt. Allt fler människor behövde tillgång till odlingsbar jord. Gårdarna delades upp i allt fler delar. Byar som ursprungligen tidigare hade haft fyra eller fem gårdar kunde nu få ge plats åt det dubbla eller tredubbla antalet, på samma yta som den gamla byn. Delningen av gårdarna förändrade även jordbruket. För att ge föda åt alla människorna i byarna fick spannmålsproduktionen ökas. Allt mer av ängen omvandlades till åkrar och boskapsskötseln minskade. Under slutet av 1700-talet övergick Öland till att bli en i huvudsak sädesodlande provins. Det var nu de öländska byarna fick sin karakteristiska bebyggelse. Den ökande spannmålsproduktionen krävde större lador och logar som skulle rymmas på de smala gårdstomterna. Efterhand återstod endast en utväg, att bygga in hela gårdsplanen.

Den kringbyggda gården

Det är den kringbyggda gården som ger de öländska byarna sitt karakteristiska utseende. Gårdsformen kallas för götisk gård. Den består av en kringbyggd gårdsplan som delas av en mur eller staket i en mangård och en fägård. Runt mangården placerade man byggnader för människornas behov. Här låg bostadshuset, undantagsstugan, bodar och magasin, brygghus och sommarkök. Intill mangårdsbyggnaden låg även trädgården, som fram till 1900-talet var en ren nyttoträdgård. Den bestod vanligtvis av en fruktträdgård, en kålgård och en örtagård. Till fägården hörde jordbrukets byggnader, alltså fähus, stallar, lador och logar. Dasset var ofta placerat på gränsen mellan man- och fägården, med dörren mot mangården.

Många radbyar kännetecknas av de tätt slutna, sammanbyggda och jämnhöga lador som kantar vägen. Gårdstomten når man genom ett portskjul. Längst in på gården ligger de ofta ljusfärgade mangårdsbyggnaderna. Men det finns även radbyar där bostadshuset ligger utmed vägen och gårdsbebyggelsen en bit upp på tomten. I äldre tider bestod gårdsbebyggelsen av många små hus och varje byggnad hade en egen funktion. Här fanns till exempel fähus, svinhus, brygghus och olika bodar. Under 1800- och 1900-talet revs många av dessa hus, och istället byggde man längorna som inrymmer många funktioner under ett gemensamt tak. De stora längorna som ofta sträcker sig över en hel sida av fägården är mycket karakteristiska för byarna på södra Öland.

Utanför byn

Malmen

De människor som inte ägde någon mark, så kallade obesuttna, fick inte bosätta sig på radbyns tomt. De bodde istället på malmen, som var en del av utmarken strax utanför byn. De öländska malmarna började bebyggas under 1700-talets första hälft och fortsatte växa fram till 1870-talet. Storleken på malmen har varierat från by till by. Vissa byar hade knappast någon malmbebyggelse, medan andra hyste ett mycket stort antal obesuttna.

Livet på malmarna var fattigt. I de låga torvtäckta stugorna trängdes daglönare, båtsmän, fiskare och byns hantverkare. De små uthusen kunde rymma verkstäder, några höns och, om den magra jorden gav tillräckligt med föda, kanske även en ko. På malmarna där de fattigaste inte hade råd med ved blev skogsbristen på södra Öland som mest påtaglig. Långt in på 1800-talet eldade man med kospillning. Det finns även exempel där malmbefolkningen så långt fram som under 1930-talet gick ner till sjön för att rycka buskar för att elda i spisen med.

De flesta människorna på malmen arbetade som tjänstefolk och daglönare hos bönderna. När 1860-talet slog till med stor missväxt och sjunkande spannmålspriser tvingades bönderna säga upp

tjänstefolket. Tiggare började stryka omkring i stora skaror för att be om mat eller arbete. Men maten och arbetet räckte inte till för alla och allt fler tvingades lämna Öland. När massutvandringen från Öland till Nordamerika började på 1870-talet var det malmarna som först tömdes på sin befolkning. Idag har många malmstugor förvandlats till idylliska sommarställen, men gränsen mellan by och malm är fortfarande tydlig i många öländska byar. Malmarna utgör därför än idag ett karakteristiskt inslag i den öländska byn.

Smedjan

Fram till 1846 var det förbjudet i Sverige att arbeta som hantverkare på landsbygden. Hantverkarna samlades därför i städerna. Undantag gjordes för skräddare, skomakare och smeder, som bönderna inte skulle ha klarat sig utan. Byns hantverkare bodde på malmen där skräddare och skomakare även hade sina verkstäder. På grund av eldfaran placerades dock smedjan utanför den täta bebyggelsen. För eldfarans skull byggdes smedjorna av sten och täcktes med torv eller tegel.

Kvarnen

Den öländska väderkvarnen har blivit en symbol för det öländska landskapet. Än idag står kvarnarna väl synliga på kvarnbackarna utanför byarna. De vittnar om en tid där nästan varje gård hade sin egen kvarn. Vid sekelskiftet 1900 fanns cirka 2000 kvarnar på Öland. När den vinddrivna kvarnen blev omodern på 1900-talet revs de på många håll. Idag är drygt 350 kvarnar bevarade.

De allra flesta av dagens kvarnar är så kallade stubbkvarnar, där kvarnhuset står på en stor stubbe. Inför malningen måste vingarna vändas mot vinden och hela kvarnhuset vrids då omkring den fasta stubben. Stubbkvarnen är en mycket gammal kvarntyp som har funnits i Sverige sedan 1300-talet. Hur gammal den äldsta av dagens bevarade kvarnar är vet vi dock inte. De flesta bevarade kvarnar på Öland är från slutet av 1700-talet eller början av 1800-talet.

Jordkällaren

Innan potatisens intåg i Sverige var det andra rotfrukter som stod på bordet, nämligen rovor och kål. Dessa behövde också vinterförvaras, men var inte lika frostkänsliga som potatisen och kunde därför förvaras antingen i mindre källare under bostadshuset eller i stukor intill åkrarna. I början av 1800-talet började bönderna på Öland att odla potatis. Det ledde till behovet av svala, frostskyddade och mörka förvaringsutrymmen. Därför byggdes jordkällare. Dessa placerades antingen i grupper på byns gemensamma mark eller på respektive gårdstomt. Den typiska öländska jordkällaren byggdes i kalksten och täcktes med torv.

Sjöbodar

På Öland har fisket traditionellt sett varit en del av böndernas hushållning. Enbart jordägarna hade rätten till strandfiske. Därför har det på Öland aldrig funnits fiskesamhällen med riktiga hamnar. Istället hade varje öländsk by sin fiskeplats med bodar nere vid sjön. Sjöbodarna visar att byn inte tar slut utanför tomten eller utanför åkern, den sträcker sig långt ut i vattnet!

Sjöbodarna är lika typiska för det öländska landskapet som öns väderkvarnar och radbyar. Vid de öländska stränderna har man inte bara fiskat, utan också jagat sjöfågel och säl. Man samlade ägg och drivved, och många hus byggdes av virket från förlista skepp. Tången användes både som gödning på åkrarna och för att täcka tak eller täta hus. Sjöbodarna är en påminnelse om hur viktigt havet har varit för öläningarna.

Kalksten och skiftesverk

Förr i tiden var det vanligt att hämta byggnadsmaterial direkt från naturen och, gärna så lokalt som möjligt. Därför ser våra hus olika ut i olika delar av landet. På Öland är kalksten ett av de vanligaste byggnadsmaterialen. Byarna hade ofta tillgång till egna stenbrott och kalksten användes till allt från husgrunder, uthusens tjocka väggar och de många murar som kringgärdar gårdar och åkrar.

Kalksten passade bäst till byggnader som skulle vara kalla, som stenkällare, uthus och fähus. Även många öländska sommarkök murades i kalksten. Bostadshus däremot skulle inte vara av kalksten. Man tyckte att stenhus var dragiga, obekväma och framför allt fuktiga. Därför har bostadshusen på Öland sedan medeltiden byggts av trä.

Idag är Öland ett ganska skogfattigt landskap, men från medeltiden och fram till 1700-talet fanns det mycket tall- och ekskog på Öland. Ekens stammar och grenar, som ofta är korta och krumma, var dock dåligt lämpade till timring. Istället klöv öläningarna ekstockarna i grova bålar eller plankor som staplades på varandra, infällda i spårade stolpar. Konstruktionen kallas skiftesverk och förekommer även i andra regioner i Sverige som har haft tillgång till ekskog. Tekniken möjliggör att bålar av olika längd kan användas. Skiftesverkstekniken är därför virkesbesparande. Så gott som all öländsk träbebyggelse fram till mitten av 1800-talet är byggd i skiftesverk.

Småländska timmerhus

De öländska träden användes inte bara som byggnadsvirke utan även till mycket annat, framförallt till ved för att bränna kalk, salpeter och brännvin. Skogen blev mindre och mindre, och i början av 1800-talet var Öland så gott som skogfritt. Samtidigt ökade spannmålsproduktionen på Öland och öläningarna började bytesshandla med fastlandsborna. Man sålde öländskt spannmål och fick småländsk furu tillbaka.

Furustockar är raka och långa och enkla att bearbeta. Under 1800-talet blev det därför allt vanligare med knuttimrade bostadshus på Öland. Husen kläddes då ofta med hyvlad furupanel som målades i ljusa färger. Den som hade råd kunde till och med köpa ett färdigt hus på fastlandet, som plockades isär och drogs över isen för att sedan byggas upp igen på en öländsk gård. Även ett stort antal av de knuttimrade malmstugorna som kan ses i radbyarnas utkanter är många gånger byggda av furu från Småland, och kom som färdiga byggsatser hit under 1800-talet. Enbart ekonomibyggnader byggdes fortfarande i skiftesverk, men istället för grova bålar i ek använde man istället sågade furuplank till väggarna.

Den enkla bostaden

Den ursprungliga bostadsbebyggelsen i radbyarna var mycket enkel. Huvudbyggnaderna var oftast låga envåningshus med takåsen och sparrarna synliga inifrån. Hustypen kallas för ryggåsstuga. På små bondgårdar och i malmbebyggelsen bestod bostadshuset ofta av en farstu, ett större rum, och en kammare bakom farstun. Den typen av bostadshus kallas för enkelstuga. Husets enda eldstad utgjordes av en stor murad bakugn med spis. Kammaren saknade i äldre tider eldstad. Enkelstugorna var fram till 1800-talet den vanligaste hustypen på Öland.

Den andra vanliga hustypen som förekom på Öland kallas för parstuga. Parstugan har ett stort rum mot vardera gaveln, som kallas för vardagsstuga och helgdagsstuga, och i mitten en liten förstuga med en lika stor kammare bakom. Eldstaden fanns i vardagsstugan. I andra änden av huset låg den lika stora helgdagsstugan, vilken liksom kammaren saknade eldstad. Parstugan var från 1800-talets början den vanligaste bostadstypen. Typiskt för Öland är att vardagsstugan ofta delades av med ett särskilt kök. Även parstugor i en och en halv våning var vanliga. Parstugor med två hela våningar är ofta så kallade Smålandshus, alltså hus som köptes från fastlandet.

Välståndet sprider sig

Vid 1800-talets mitt ökade välståndet på södra Öland. Många av de äldre bostadshusen revs och ersattes med präktiga tvåvåningshus med brutet tak. Dessa så kallade salsbyggnader har en sexdelad plan – i mitten en förstuga och bakom denna en stor sal. Vid vardera gaveln fanns två rum och ett av dessa gavelrummen utgör kök. Förebild för dessa hus var 1700-talets prästgårdar och små herrgårdar.

Även inredningen i de nya salsbyggnaderna inspirerades av de förnäma prästgårdsmiljöerna. Väggarna tapetsrades med lumppapp och dekorerades med bland annat marmorimitationer, schablon- och stänkmålningar. Dörrar och möbler kunde målas med träådringar som efterliknade mer påkostade träslag. Det blev även vanligt att pryda helgdagsstugans väggar med väggmålningar utförda av öns konstnärer.

I de fattigaste ölandsstugorna var springorna i de bara timmerväggarna ofta enbart tätade med lera, men hade man råd så panelade man väggarna. Utöver panelen var schablon- och stänkmålade tapeter av lumppapp vanliga även i enklare hem. Vid kalas eller högtider kunde man spänna ett dekorerat lakan över bordet som kallades "hänning". I mitten av 1800-talet började papper tillverkas på rulle och tryckta tapeter blev överkomliga även för vanligt folk. Den dåliga papperskvaliteten och soten från den öppna spisen gjorde dock att man fick tapetsera om ofta, i snitt vart tionde år. I äldre hus hittar man därför ofta tjocka lager med tapet som berättar om forna tiders inredningsideal och smak.